

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Сергій Пролєєв

ФІЛОСОФІЯ ЯК ШКОЛА ЖИТТЯ ЗА ЧАСІВ ТОТАЛІТАРИЗМУ

Частина I. Мислення в просторі радянських міфів

(Розмова зі Ксенією Зборовською, Русланом Мироненком,
Оленою Костенко і Миколою Шульгою)¹

Філософія як фах і її перипетії у 70-ті – 80-ті роки

Ксенія Зборовська: *Сергію Вікторовичу, почнемо з найбільш банального запитання: коли Ви зацікавилися філософією і що взагалі знали про неї тоді? Коли Ви вступали до університету наприкінці 70-тих, більшість з Вашого покоління обирали або економіку, або філологію, інженерні спеціальності. Що ж Вас спонукало обрати такий специфічний на той час фах, як філософія?*

Сергій Пролєєв: Щодо того, наскільки філософія не мала попиту як фах – це спірне питання. Звісно, інженерів було більше, аніж філософів. Це очевидно. Але в структурі гуманітарного знання місце філософії було вагоме, вона мала впевнені позиції. Значною мірою такий стан справ був зумовлений ідеологічними мотивами. Велетенський Радянський Союз, понад чверть мільярда населення – і всю політичну структуру суспільства пронизувала комуністична ідеологія, яка тісно асоціювалася з філософією. Але з якою? Звісно, з філософією у вельми виродженому вигляді діалектичного та історичного матеріалізму.

К. З.²: *Світле комуністичне майбутнє й суспільне благо як орієнтир для всіх громадян.*

С. П.: Так, це була основа ідеології. Той камінь, образно кажучи, на якому все стоїть, звався не Петро, а «марксистсько-ленінська філософія». Вона викладалася в усіх вишах, її складали всі здобувачі кандидатського ступеню – її місце в структурі освіти було незаперечне. Разом із нею в схожій ролі існували ще дві ідеологічні дисципліни – політекономія та науковий комунізм. Канонічні «три складові частини марксизму». Цю трійцю відносили до числа «суспільних наук».

© С. Пролєєв, 2018

¹ Цією публікацією Редколегія продовжує розпочату 2017 року серію інтерв'ю, організованих «Студентським товариством усної історії філософії» (Київ).

² Надалі вживаються такі скорочення: К. З. – Ксенія Зборовська, С. П. – Сергій Пролєєв, Р. М. – Руслан Мироненко, О. К. – Олена Костенко, М.Ш. – Микола Шульга.

К. З.: *Філософія як служниця ідеології?*

С. П.: Попри всі вади діалектичного й історичного матеріалізму, рівень заідеологізованості двох інших «складових» був ще вищим. Саме з наукового комунізму, а не з філософії (хоч би якої марксистсько-ленінської) і не з політекономії, склалися державний іспит студенти всіх спеціальностей, завершуючи своє навчання в університеті. А до трьох названих почвар треба додати ще крутіших ідеологічних монстрів, також обов'язкових до вивчення всіма: історію КПРС і науковий атеїзм. Такий потужний пул «суспільних наук» добряче обробляв мізки (адже на кожному факультеті виділялося багато годин). У цьому паноптикумі філософія (навіть з тавром марксистсько-ленінської), усе ж, знаходилася найближче до позначки інтелектуальної притомності. І все ж, хоча кафедри філософії (як і історії КПРС, політекономії, наукового комунізму) були в кожному виші (у найменших вони об'єднувалися в одну чи дві кафедри), на весь велетенський Радянський Союз існувало лише три філософських факультети. Три!

К. З.: *Київ, Москва й Петербург?*

С. П.: Тоді Ленінград, звісно. Були ще кілька відділень: в Алма-Аті, в Ростові-на-Дону. Здається, у Тбілісі було чи відділення, чи ще щось скромніше. Можливо, я й забув якийсь із відділень, але це практично все. І набирали там не по сто осіб: на київському філософському факультеті Університету імені Шевченка було зазвичай дві групи, тобто 50 осіб. Може, в МДУ набирали більше, може три групи, не знаю. Усе одно, це неможливо порівняти з українським сьогоднішнім, коли на сорок мільйонів населення за відсутності колишніх поважних преференцій щодо філософії (ба більше – цілеспрямованого витискання її в останні роки з системи університетської освіти взагалі), маємо щонайменше чотири філософських факультети, не менше історично-філософських (є й інші «комбіновані» назви), чимало відділень... Особисто я вже з ліку збився. Принаймні, якщо вірити даним онлайн довідника «Вступ. ОСВІТА.UA», філософів у нас 2018 року готують у 25-ти вишах, від Ужгорода до Харкова. Такий собі факт без коментарів.

К. З.: *Чи можна це визначити як парадокс вітчизняної освіти?*

С. П.: Так, і цей парадокс маємо від початку. У Радянському Союзі в неофіційній ієрархії престижності філософія посідала найвищі шаблі. Не тому, що була «служницею ідеології», якимось наближеною до «влади». Головний чинник значно прозаїчніший. Фактично лише випускники філософського факультету йшли працювати, як правило, не в школи, не на виробництво чи установи...

К. З.: *Невже найбільш престижною була професія партійного діяча, а найбільш бажане місце роботи – партбюро?*

С. П.: Ні, партійна (чи загалом номенклатурна) кар'єра робилася не через філософський факультет, а переважно через комсомол. Принада полягала в тому, що випускники філософського йшли в університети викладачами. Про це з гордістю казав тодішній декан: «Все історики і прочие-прочие, идут в школы, а вот вы, выпускники философского факультета, будете работать в вузах! Цените это!» Такий статус передбачав більш високий соціальний та фінансовий рівень, це приваблювало. Хоча найвищу ланку в ієрархії професій посідала дипломатія, факультет міжнародних відносин. Він відкривав шлях до найсолідшої мрії радянської людини – закордону. Найпрестижнішим для громадянина «країни щастя» була праця за кордоном, чи хоча б поїздка... Такий от викривальний парадокс.

К. З.: *Дуже цікаво, що ця традиція збереглася: ми досі прагнемо туди, «де нас немає», і досить часто сприймаємо все зарубіжне з надто великим захватом.*

С. П.: Чимало стереотипів переживають ту дійсність, що їх породила. Хоча, звісно, сьогодні старе прагнення спирається на нові реалії. Утім, повернемося до неформальної ієрархії фахів. Вона мені нагадала про ієрархію умів в уявленні фундаторів марксизму

(про це писав, здається, А. Бебель): десь там у висоті Маркс, недосяжний, як Бог; далі довго-довго порожнеча, за нею десь там Енгельс; за Енгельсом теж довга-довга порожнеча, і там от, після неї, усякі різні віслюки, як Карл Лібкнехт, Август Бебель та інші. Так от, і в радянському університеті: після міжнародних відносин довга-довга порожнеча, а там, після порожнечі, була вже філософія. Розпочинаючи бесіду, Ви згадували топову зараз економіку – а от тоді економіка мало що важила. І справді, що вона могла важити в системі планового господарства? Хіба що бухгалтером працювати.

К. З.: *Які ще професії вважалися престижними серед Вашого покоління?*

С. П.: Десь нарівні з філософією були правничі науки та журналістика. Ще більше приваблювала студентів психологія. Психологів було мало, їх фах наближав до особистості, майже екзотика.

К. З.: *Але і психологія на той час була в структурі філософського факультету.*

С. П.: Так, психологічне відділення належало до філосфаку. Цим посилювалася привабливість факультету й підкреслювалася топовість психології одночасно.

К. З.: *Повернемося до Вашого вибору фаху. Що Вас спонукало обрати філософію?*

С. П.: Ніякі міркування ідейного характеру не спадали мені на думку. Це вочевидноється вже з того, що я взагалі не вступав на філософський. Для мене був єдиний можливий шлях після школи – історичний факультет. Десь у сім років дізнався, що є така наука – історія. Відтоді точно знав, що буду істориком. Інших варіантів для мене не існувало. Хіба що одного разу заколивавсь. Коли мав десь років 10-11, сім'єю проводжали маму у відрядження (вона була доцентом в КПІ – фізик, часто возила студентів на практику). Ми стояли біля вагону, була якась прониклива атмосфера. Морозно, з труби піднімався димок, світлі вікна вагонів – все затишно, трохи загадково: різні люди, кожен прямує в свою далечинь. Поїзд рушив крізь цю димку спокою, а я уявляв, як було б чудово їхати в тому вагоні. Мені це так сподобалось, що вирішив стати провідником. Ця зрада протрималася пару місяців, недовго. Весь інший час завжди знав, що буду істориком.

К. З.: *Звідки в дитині взялась така вірність покликанню?*

С. П.: Це був не абстрактний вибір, а спосіб життя. Навіть мої дитячі ігри відтворювали різні історичні сюжети. Десь у 12 років читав вузівські підручники зі стародавньої історії чи того ж Светонія «Життя дванадцяти цезарів», як цілком пригодницьку літературу. Так ровесники читали «Трьох мушкетерів». Історія була невіддільним від мене середовищем, в ній я просто жив. Навіть не замислюючись над цим, це було природно. Найбільш вагомою для мене була передусім стародавня історія, античність. Тому, коли прийшов час обирати фах, для мене єдиним варіантом був істфак університету Шевченка. І от тут, як то кажуть, почалася серйозна драма.

К. З.: *Драма? У чому вона полягала?*

С. П.: Усі довкола, включно з моїми батьками, казали: «Сереж, ти не поступиш, это невозможно». Вони були абсолютно праві, бо тоді (пізньої радянської доби) подібні питання було годі вирішити без такого потужного важеля, як блат. У мене цього «звіра» не було, а без нього вступити на топові гуманітарні спеціальності – філософія, історія, психологія – неможливо. Тим більше, я належав до самої вразливої категорії: відразу після школи, без стажу, «виходець з інтелігенції», не член партії – жодних шансів. Навіть за умови чесного змагання вступ був би складною справою: конкурси шалені, десятки осіб на місце. Може, щось би світило мені, якби був потужним комсомольським активістом. Але навіть у комсомол я вступив вже в 10 класі, «перестарком» – адже вступати було потрібно ще в 14 років. Я цю справу зтягнув, бо якось не хотілося. Хоч і усвідомлював, що це необхідно. Адже без комсомольського квитка документи до вишу навіть не приймали. З іншого боку, у мене були всі можливості

вступити на фізичний факультет чи будь-який інший технічний. Там у моїх батьків-«технарів» були «знайомці», та й, у принципі, особливого блату там і не потрібно було. Однак усі ці резони мого рішення не змінили.

К. З.: *Впертість чи відвага?*

С. П.: Передусім логіка. Хоча, можливо, логіка відчаю. Для мене іншого варіанту просто не існувало. Я міркував так: якщо буду поступати на істфак, то що найгірше може трапитись? Те, що не поступлю. Але якщо послухаюсь порад і не буду вступати, то точно не поступлю. Тобто найгірше гарантовано трапиться. А якщо буду вступати, то шансів один на тисячу чи на десять тисяч, але все одно, хоч мінімальний шанс, але він є. Тому залишився при своєму рішенні, однак, звичайно, настрої був пригнічений. Ти наче опинився перед стіною, від тебе нічого не залежить. Тоді особливо гостро відчув на собі соціальну несправедливість, якої загалом вистачало в радянському суспільстві. Це був один з перших потужних імпульсів моєї налаштованості проти існуючого ладу.

О. К.: *Як Ви пережили вступну кампанію?*

С. П.: Я таки вступав на істфак, але, звісно, не поступив. Система була така, що для різних соціальних категорій був різний прохідний бал. Для моєї, найгіршої та безнадійної, прохідними були 24.5 балів, тобто атестат і чотири іспити. Тож достатньо було хоч на одному з екзаменів отримати четвірку і все, людина пролітала. Це на тлі того, що за твір практично ніколи не ставили п'ятірку, у принципі. Тому першого року після школи не поступив, пішов працювати лаборантом в Інститут археології Академії наук. Наступного року вже вступав на вечірнє відділення – як працюючий за фахом, маючи професійний стаж понад півроку (була така категорія). Це були серйозні бонуси на мою користь. Крім того, на вечірнє відділення юнаки з блатом не йшли, ситуація була більш здоровою. Конкурс був теж високий, здається, понад 10 осіб на місце. Але там вже можна було змагатися. Так що друга спроба вдалася.

К. З.: *Якщо Ви так захоплювались історією, то де ж знайшлося місце для зацікавлення філософією, якою Ви зараз займаєтесь?*

С. П.: Філософія з'явилася з мого прагнення до історії, яку й зараз люблю. Та чим глибше я занурювався в історію, тим більше розумів, що в ній мене цікавить власне людина як така. Її можливості, звитяга та ницість, досягнення та падіння. Адже історія є ніщо інше, як розгорнута сутність людини.

К. З.: *Бо історія – це історія особистостей? Власне, в нас є тільки одна історія – людська. Історія всього іншого – еволюції, світу, флори, фауни, – це лише тло для історії «Людини» як такої.*

С. П.: Так, історія вміщує все. І найважливіше, що в ній все по-справжньому. У ній людина постає без прикрас, такою, якою вона достеменно є. І в усій повноті своїх проявів. Можна вигадати будь-які абстрактні концепції та теорії, але тільки історія показує нам, якою людина є у своєму реальному існуванні. Це найбільш захоплива драма. З нею ніщо не зрівняється.

К. З.: *Усі Ваші зацікавлення зосередилися на історії?*

С. П.: Ні, звичайно. Я цікавився не тільки історією: добре знав математику, хімію, цікавився біологією та психологією. Остання привертала мою увагу дедалі більше. Цілком закономірно почався дрейф у бік психології, бо саме вона найбільше «займалася» людиною. І сама по собі ця галузь дуже цікава, захоплива. До переорієнтації на психологію спонукали й деякі інші обставини. Рік навчання на історичному дав відповіді на кілька важливих для мене питань. Питання перше полягало в тому, чи на правду я знаю історію. Зі суб'єктивної точки зору, яку підтверджували всі довкола,

знання було незаперечним. Однак я не орієнтувався, наскільки моє знання є коректним, точним, науковим. На той час прочитав практично всіх видатних античних авторів, класичні історичні праці, але чи те в них розумів, що належить? Тому для мене один з найістотніших запитів до історичного факультету полягав у питанні: чи насправду я знаю те, що знаю? Цілком філософське питання. Випробуваннями моєї обізнаності стали потужні курси саме першого року навчання: історія первісного суспільства; вітчизняна історія, яку вчитали аж до середини XVIII століття; археологія; етнографія; джерелознавство. І найбільш страхітливий курс – історія Стародавнього Сходу, який ніхто по-справжньому й не вчив...

О. К.: *Що ж у ньому всіх так лякало?*

С. П.: Історія Стародавнього Сходу охоплює велетенське розмаїття знання. Уявіть собі кілька цивілізацій – фактично різних самодостатніх світів, – які існують протягом тисячоліть (в рази довше, ніж уся людська історія після них). Ви маєте всю цю змішану строкату структуру втримати у своїй свідомості. Це сотні імен, тисячі місць та подій з найрізноманітніших сфер життя: від заснування міст до створення правових кодексів, від літературних пам'яток до великих битв, соціальних перетворень, катаклізмів тощо. І це не лише Єгипет, Месопотамія чи загалом Близький Схід, а й етруски, Крит, Карфаген, а ще цілі історичні континенти – Індія, Китай. І все це – один предмет. Якщо найжахливішим предметом студенти технічних спеціальностей вважають сопромат, то історія Стародавнього Сходу – це сопромат гуманітаріїв. Фактографія філософії порівняно з цим – дріб'язок, якщо зіставляти за обсягом різноманітності й структурованості матеріалу. На щастя, нам читав дуже вправний викладач на прізвище Крижанівський. Він чітко впорядкував весь цей велетенський масив інформації.

К. З.: *І скільки часу давали на такий курс?*

С. П.: Здається, він охоплював два семестри. Обмаль для такого великого й важливого матеріалу. Тим більше на вечірньому, де було лише по дві пари на день. Я захоплювався, як наш викладач втиснув усі ці історичні конструкції в такий стислий час. Навіть ображався на однокурсників, котрі не розуміли, як Крижанівський підніс нам все-світ «на тарілочки». А вони ходили й тільки хапалися за голови: «Це ж неможливо осягнути!» Інші предмети теж були не подарунок. Наприклад, основи археології. Це теж, на хвилиночку, усі археологічні культури, по всьому світу, протягом десятків тисяч років – від раннього палеоліту до залізного віку. Мало того, що треба було все вивчити, до нас застосовували вельми єзуйтські методи: багато чого ми мали самі намалювати. У мене навіть залишився цей раритет – альбомчик усяких археологічних пам'яток.

О. К.: *А якщо студент не вмів малювати, що йому робити?*

С. П.: Я не вмів малювати, але ж довелося. Археологічних культур десятки, а по кожній ще не менше дюжини параметрів: житло, зброя, знаряддя праці, одяг, обряд поховання тощо. І все це маєш знати. З цього досвіду виніс для себе важливий висновок: я таки історію знаю, це надало впевненості. Звісно, у деякому сенсі історію знати неможливо. Вона нескінченна, це як космос знати! Однак переконався в найголовнішому: що зможу самостійно дізнатися про все цікаве мені в історії та правильно це розуміти. Але відразу постало ще одне питання: а чим ми будемо займатися далі? Добігав кінця лише перший курс, а ми вже ледь не половину історії «пройшли», з допоміжними історичними дисциплінами включно! А попереду ще понад чотири роки навчання. Чому ж вони будуть присвячені? Я пішов подивитися розклад історичного факультету й очманів. Усілякі історії робітничого руху, величезний курс радянської історії, вітчизняна війна, якісь дивні спецкурси, як от історія комітетів бідноти... Звичайно, там була і середньовічна, і нова історія, але переважно освітнім процесом була вся оця «байда». Стало ясно, що це абсолютно чужа мені реальність. До того ж, уже

дівнявся на той час, що стародавньою історією, як, до речі, і всесвітньою, в Україні ніхто не займається. До античності якась дотичність була лише через археологію. Я працював в Інституті археології, однак сприймав стародавні артефакти радше як матеріальні пам'ятки, власне ж історія для мене складалася з сенсів. Стародавньої історії як науки в Україні не було, а все, чим займався Інститут історії Академії наук – це радянська, совдепівська історія, абсолютно жахлива, порожня і для мене значно чужіша за хімію, фізику й математику. Щоб займатися стародавньою історією, потрібно було їхати, скажімо, в Москву, а цього я не хотів. Археологом працювати теж не було бажання (хоча на розкопках подобалось). На додачу, впливало розуміння, що мене цікавить передусім людина. Зі сукупності цих чинників постав висновок, що треба...

Р. М.: *Тікати!*

С. П.: Саме так, тікати. Треба йти з історичного факультету й переходити на психологію. А вона була відділенням на філософському. Проте виявилася прикра річ: психологія у форматі заочного чи вечірнього навчання не існувала, був лише стаціонар. А йти на стаціонар я вже не хотів, бо на вечірньому відділенні зрозумів, що неправильно просто навчатися. Це якось кучо, однобічно. Мені хотілося продовжити працювати. Щоправда, не в Інституті археології, а перейти кудись ближче до психології, щоб дізнатися, якою реально є ця наука, поза сторінками підручників. Я хотів відчувти психологію як науку в практиці. Тому довелося перевестись на філософський, на заочне відділення. Сприймав це як паліатив, адже тоді філософія мені була доволі далека.

К. З.: *І нічого в ній не приваблювало?*

С. П.: Дещо було. Історію я розумів непогано, однак ніяк не міг зрозуміти марксистські філософсько-історичні категорії, що були присутні в радянських історичних працях: прогрес, класова боротьба й усе тому подібне. І не те щоб не міг зрозуміти визначення поняття «класи», особливих утруднень з цим не було. Просто те, що знав про ті ж стародавні суспільства, аж ніяк в теорію класів і концепт класової боротьби не вписувалось. Я не бачив місця цим поняттям у живій історії. Немовби «зависав» над цим термінологічним словником, як зависає комп'ютер при завантаженні надто важкої чи проблемної програми. З історією міг розібратися сам, своїм розумом, а тут розумів, що сам не потягну. Не вистачає теоретичної виучки. Тому переведення з істфаку на заочне відділення філософського мало два резони: по-перше, бути ближче до психології, по-друге, отримати від філософів пояснення концептів, за допомогою яких осмислювався історичний процес.

К. З.: *Хитрість розуму?*

С. П.: Так. Посил був такий: хай мене навчають теорії, а сам я спокійно буду займатися історією та психологією. Так я опинився на філософському факультеті, аніскільки не плануючи ставати філософом. Лише згодом, занурюючись у філософське мислення, став розуміти, що мій інтерес полягає в чомусь глибшому, аніж психологія. Я працював лаборантом у Інституті психології, читав класиків психології та інші дослідження, дедалі краще усвідомлюючи межі психологічного знання. За всієї привабливості та цікавості, психологія мислить людину позитивно. Мене ж людина цікавила як певний сенс, як особливий спосіб існування, як тасмнища, зрештою. І врешті-решт оприявнилось, що так мислить людину саме філософія.

Р. М.: *Довгий шлях!*

С. П.: Альянс із філософією ставав для мене з роками дедалі природнішим. На протипагу психології як позитивній науці, у філософії мене якраз став приваблювати спекулятивний характер мислення. Тут відіграв свою роль і соціальний контекст існування в радянській дійсності: будь-яка професія потребувала залучення ресурсів –

кінорежисеру потрібні гроші на фільм, археологу на обладнання тощо. А для філософії що потрібно? Олівець, папірець і книжки. І своя голова. Все! Філософ незалежний від зовнішніх умов, принаймні в аспекті вибору місця, часу та ресурсів, необхідних для праці. А залежати від довколишнього середовища не хотілося. Окрім того, за чотири роки навчання на заочному відділенні, я багато де попрацював: в Інституті психології, на кафедрі філософії, спробував себе як соціолог, складав анкети, працював з перфокартами тощо.

М. Ш.: *Тобто, спекулятивне мислення Ви вирішили доповнити множинністю освоенних практик?*

С. П.: Так, хотілося випробувати все. Смішно, але навіть в міліції трошки попрацював – тиждень чи два, виписував там штрафи. Та й перша робота – в археології – містила розмаїтий досвід. Ми не сиділи в інституті, а виїжджали в різні місцевості на розкопки. А це різні люди, середовища, життя у польових умовах, усілякі пригоди. Додайте деякий досвід реставрації, перекладу, виготовлення шліфів для металографії та інші оригінальні заняття. Від Інституту психології ми ходили на заводи, в інші інститути, робили опитування, анкетування. Було що побачити і пропускати крізь себе. Завдяки цьому усвідомив, що таке наука в її реаліях, і одночасно впевнився, що філософія – саме те, що мені потрібно. Моє «поприще». Для нього була необхідна більш ґрунтовна теоретична підготовка, для якої я перевівся на стаціонар, де навчався останні два курси.

К. З.: *Які були Ваші перші враження на філософському факультеті?*

С. П.: Досить цікаві. На заочному відділенні філософського були дуже різні люди: комсомольські активісти, профспілкові діячі, самодіяльні уми, була сліпа людина – розмаїтий, загалом, контингент. На одному з перших семінарів виступав хлопець – говорив про діалектику, щось таке. Пам'ятаю мою реакцію: здавалось, він говорив так струнко, з таким запалом, наче співав. Я засумував: був певен, що в мене так ніколи не вийде. Найбільш комічне в цій «мізансцені» те, що насправді хлопець виявився трієчником і балаболом, просто я ще не оволодів філософським словником і будь-яке впевнене використання кількох категорій справило сильне враження.

Ще одним з таких цікавих вражень був перший іспит на філософському, з античної філософії. Складав Дмитриченку (викладачу цього предмету в ті часи), а перед цим необхідно було написати реферат. Коли я подивився теми для рефератів, то жахнувся, бо нічого з того не знав: ні імен, ні ідей, ні понять. Обрав найбільш мені зрозуміле – мілетську школу, адже там ішлося про стихії, щось уявлюване. Пішов в Історичну бібліотеку (улюблене місце всіх київських гуманітаріїв), узяв фрагменти досократиків у перекладі Аветісяна і старанно описав усіх цих фалесів-анаксімандрів-анаксіменів. Навіть залишився більш-менш задоволений своєю роботою.

До іспиту готувався за Асмусом, цей підручник з античної філософії досі пам'ятаю. Випав мені в питаннях Парменід – якраз його, за жартом долі, я ніяк не міг зрозуміти: чому бугтя кулеподібне й суцільне, звідки це, до чого його прилаштувати... Хай там як, сумлінно переповів те, що читав, хоча до чого воно, так і не второпав як слід. На додачу перепитав за реферат – як же оцінили мою копітку працю? Дмитриченко на мене з подивом глянув – прийшов якийсь заочник, ще й допитується оцінку за свій реферат. Відповідає мені, що, мовляв, добре – четвірка. Я зовсім знітився: як чотири? Що не так? Я ж наче так гарно написав, з усім розібрався.

О. К.: *Отак, перше знайомство з античністю, і вже «валять».*

С. П.: Не те щоб «валять», просто для мене це означало, що я десь щось неправильно зрозумів, щось не так виклав. Але що й де? Я був наївний і не міг собі уявити, що ніякого реферату викладач елементарно не читав. Він просто сказав мені гарну оцінку, міркуючи наступним чином: зараз хай відповідає, і як відповідь, такою буде

й оцінка. Четвірка може й залишитися, може й перетвориться на 3 чи на 5. Зручна оцінка! Тим паче, що для більшості заочників і трійка – це цілком прийнятно. А в мене була ледь не паніка! Однак свою п'ятірку я, все ж, отримав. До речі, як не парадоксально, всі іспити в університеті – від істфаку до кінця навчання на філософському – склав на «відмінно», хоча ніколи не прагнув бути «відмінником».

Р. М.: *Що, і діамати-істмати також?*

С. П.: Так, і діамати-істмати.

Р. М.: *Але як? Ви ж, мабуть, відчували суперечність у тому, що викладалось. Як Ви себе мотивували завчати й доповідати про те, що вважали неістинним?*

С. П.: Справді, траплялися колізії з різними дисциплінами, дещо про них розповім. Тим не менш, завжди можна було розглядати ситуацію як логічну задачу: наявний певний масив інформації, його треба осягнути, структурувати й у властивій йому логіці відтворити. Байдуже про який текст чи сенс ідеться – це просто інтелектуальна головоломка. До речі, однією з найскладніших ситуацій такого ґтибу для мене став іспит з літургики. Мій друг вступав до семінарії і йому необхідно було скласти православну літургію, а я взявся допомагати. Це важко. Літургіка в богословській освіті – як сопромат чи історія Стародавнього Сходу. Нічого не знаючи про церковне богослужіння, я впорядкував матеріал суто формально – як смислову структуру. Вийшла непогана схема, як найпростіше засвоїти цей матеріал з безлічі тропарів, акафістів та інших церковних премудростей. Однак траплялися й випадки, коли спортивний азарт не спрацьовував, бо відчуття відразу брало гору. Деякі предмети, слід визнати, були просто підлими.

М. Ш.: *Які ж предмети душа не витримувала?*

С. П.: От, скажімо, науковий комунізм, який нам викладав дуже жвавий доцент... Гаєвський! Бачите, навіть прізвище запам'ятав. Він був веселим циніком – так викладав матеріал, що було очевидно: лектор бреше. Понад те: сам усвідомлює, що бреше. І йому від цього весело. Не сказав би, що мене це також веселило, радше обурювало. Однак цинізм був такий віртуозний, що мимоволі спостерігав усе як спектакль. От приходиш і знаєш – зараз виступатиме людина, у промові якої від першого до останнього слова не буде правди. Однак він робив це так жваво, так «ладненько» з точки зору внутрішньої узгодженості, саме когерентної теорії істини, що виглядало просто блискуче. У системі взаємопосилань це була абсолютно несуперечлива смислова конструкція. Хоча всі добре знали, що вона не має жодного стосунку до дійсності. Але виконані усі лекції були філігранно, на них можна вчитися, як вибудувати цілковито штучну систему понять. Це було мистецтво. Цинічне, так, але повчальне мистецтво.

К. З.: *А як справи були із історією КПРС? З вашою любов'ю до історії, тим більш, античної, чи не здавався Вам цей предмет знуцанням над самою сутністю історії?*

С. П.: Як не дивно, вийшло не так погано. Власне, лекції були стандартні – приходив професор і щось там гудів собі. Але семінари в нас вів, знаєте, хто? Відомий нині вчений, історик Юрій Шаповал. Він був одним із тих науковців, які займались історією Радянського Союзу, знав усі її сутінки, реально аналізував і викладав стримано, без пафосу й фальші. Це був важливий урок. Адже не було секретом, як багато в цій радянській «машині» підлости та брехні. Шаповал був тоді ще зовсім молодим і, звісно, не міг собі дозволити ніякої єресі. Скажімо, критикувати політику партії, хвалити Троцького або Бухаріна, чи ще щось в цьому дусі. Але він порядно поведився, нічого не придумував. Уникав різких заяв, проте ми не були дурнями й багато що розуміли зі загального контексту. Ми з ним гарно попрацювали й саме завдяки йому цей предмет не перетворився на марнування часу і псування нервів.

К. З.: *А істмат – історичний матеріалізм? Які стосунки склалися з ним?*

С. П.: Із цим наріжним каменем марксизму виникла вельми гостра колізія: істматівський підручник я боявся навіть відкрити. Чесно, просто боявся бодай зазирнути в нього. Так тривало пів-семестру. Мені здавалось, що всі ці схеми та конструкції скалічать моє розуміння й відчуття історії. Лише за два місяці самонавіювання моя інтелектуальна система виробила своєрідний антидот і тоді я почав гортати цю страшну книжку – спершу обережно, а потім дедалі сміливіше. Такі от пригоди розуму траплялися.

Були різні курси, порожніх вистачало. Вони сприймалися як чиста комбінаторика. Наприклад, був спецкурс, на якому викладач просто озвучував переліки «точок зору» – хто що сказав. До чого це було – абсолютно незрозуміло. Я взяв собі за звичку завжди писати конспекти – щоб не втрачати марно час, тренувати здатність сприйняття й фіксувати власні міркування по темі. Це був єдиний курс, де не зміг абсолютно нічого записати.

К. З.: *Криза жанру?*

С. П.: Граничним випадком стала педагогіка вищої школи. Єдиний предмет, на якому я зламався. Її читала, за моїми відчуттями, органічно нещира, навіть підла людина. Нічого конкретно ганебного про неї не знав, але з того, що і як нею говорилося, поставало саме таке мимовільне враження. Фальш про високе виховання був настільки відразливим, що наставляв якийсь ступор. Не можу навіть пояснити, чому настільки сильним було відчуття огиди. Це щось ірраціональне.

К. З.: *Мені здається, це якась вічна кара цього предмету – ще не чула гарних відгуків про нього. У нас було аналогічне лицемірство: наприклад, після задиктовування правил поведінки викладача зі студентом, де озвучувалось, зокрема, що звертатись необхідно виключно на «Ви», від викладачки звучало цілком панібратське і зневажливе «гей, ти!»*

С. П.: Отож. Причому до педагогіки я цілком спокійно пройшов такі суворі дисципліни, як от політекономія соціалізму. Начебто теж жах, але там можна було віднайти якийсь сенс, створити систему категорій, спробувати перетворити її на раціональну систему за логікою Марксового «Капіталу» – це всіх зацікавило, навіть викладача, який досить обережно зауважував: «Ну немає такого, Сергію, ну немає». Взагалі викладач був нормальною і компетентною людиною. А головний твір Маркса – це інтелектуальна проблема, яку надзвичайно цікаво розв'язувати. «Капіталу» можна докоряти в тих чи інших пунктах, але це послідовно вибудована система.

К. З.: *Тобто, Ви практично всюди могли віднайти якісь опорні точки, від яких розгортався процес мислення?*

С. П.: Саме так. А педагогіка виявилася трясовиною, в якій тонеш. Я не міг цьому підігравати й із жахом очікував екзамену. Відчував, що не зможу нічого з тої байдї казати й через відразу таки бовкну щось різке, скандальне. Я зовсім не хотів конфлікту, просто передчував, що не впораюся з собою. Але Бог, в Якого я тоді не вірив, мене зберіг. Врятувало те, що педагогіку я склав ще на заочному, а це жажіття нам читали на четвертому курсі стаціонару, і мені якимось чином цей курс зарахували. Я підійшов не до професора, а до асистента, схитрував. Професор, коли його поставили перед фактом, залишився вельми невдоволеним. Однак поїзд пішов – складати цей предмет мені не довелося.

О. К.: *А яку Ви обрали кафедру на філософському?*

С. П.: Діамат, звичайно. Які могли бути інші варіанти?

О. К.: *А як же Ваша любов до античності?*

С. П.: Мене, звичайно, цікавила історія філософії, однак я не хотів ставати істориком філософії. Найбільш захоплювало мене на той момент дослідження власне філософського акту розуміння, здатність умоглядного мислення. Ще коли не знав нічого про філософію, в шкільні роки, вже тоді відчував мислення як найпривабливіше заняття. А філософія, від-

повідно, стала для мене головним уособленням мислення. Філософський факультет не готує і не випускає філософів, це просто данина слововжитку. Факультет випускає знавців філософії – тих, кого доречніше називати «філософологами». Як фахівець, я також ставав таким знавцем філософії. Саме це передбачає роль аналітика, науковця. Однак зводить до неї справу мислення надто вузько. Мене завжди захоплювало мислення в усьому розмаїтті його можливостей, а не лише той дискурсивний потенціал, який переважно використовує філософія, і передусім академічний формат філософування.

Спосіб мислення радянської людини. Жага до знань, віра й критика як запорука виживання

О. К.: *Тому й дивно, що Ви не обрали кафедру історії філософії, адже Ви археолог знання. Ба більше – це був, здається, єдиний шлях працювати з оригінальними текстами не-марксистських філософів. Враховуючи, що на той момент Ви вже усвідомлювали фальшивість ленінського марксизму, мені здалося, що у Вас мало виникнути бажання працювати із чимось іншим.*

С. П.: Так, у цьому є логіка. Але до текстів я й так діставався. Для цього насправді необхідно було просто мати в них зацікавленість, зовсім не було потреби ставати саме істориком філософії. Понад те, у моїй стратегії вибір історії філософії був би програшним. Я хотів читати все бажане, а статус історика філософії передбачає прив'язку до певного періоду, теми. Обрав би античність, мене допустили б у спецфондах до відповідної категорії текстів. Забажай я почитати Ніцше чи Сартра – вже виникли б питання. А так, писав диплом про духовну діяльність людини й був більш-менш вільний у виборі літератури.

К. З.: *І Ви за часів панування матеріалізму використовували таке формулювання, як «духовна діяльність»?*

С. П.: Зараз спробую відтворити назву більш точно: «Духовная деятельность человека как предмет философского анализа».

К. З.: *Це неймовірно цікаво! Чи не було у Вас проблем через таке нематеріалістичне формулювання? На кого з філософів Ви посилалися у своїй роботі?*

С. П.: Спирався я, будучи невірним теоретиком, на свою здатність розуміння, передусім. А літературу до диплому додавав переважно вже пост-фактум.

К. З.: *Тобто це було есе, яке мало формат наукового викладу?*

С. П.: Ні, це не було есе, бо, звичайно, читав чимало. Однак, якщо ти береш справді концептуально потрібні тобі речі, то вони інтегровані в твою думку зовсім інакше, ніж цього потребує інституційний текст із його стандартними вимогами цитат і посилань. Можна два роки читати Платона, багато з нього взяти, але це не означає, що в тексті буде двадцять цитат з п'яти його діалогів. Може, у процесі викладу достатньо буде всього двох цитат, це не так принципово для самого процесу думки. Тим більш, вимоги цитованої літератури теж були специфічні: необхідно було показати розробку досліджуваного питання передусім в радянській літературі.

К. З.: *Саме з огляду на такі вимоги, мені особливо цікаво, чи цитували Ви когось із західних філософів? І як Ви взагалі діставали не радянську літературу?*

С. П.: Західні філософи були в моїй голові. Неможливо було посилатися змістовно та позитивно, наприклад, на Гайдеггера, або, скажімо, на Ніцше. Вони могли з'являтися лише в режимі критичного залучення їхніх ідей і текстів. А критично залучати не хотілось. Може, в якихось нюансах це й було б доречним, але долучатися до лав «критиків» не надихало. Та й, зрештою, мені це не було потрібно за структурою роботи. Насправді, за досить жорсткої цензури та складного режим доступу до хоч якихось текстів, за бажання, усе основне з сучасної західної філософії (маю на увазі довгу таку сучасність, з кінця XIX

століття) можна було знати і читати. Чимало текстів були перекладені до революції. Багато творів Ніцше, окремі праці Дильтая, Гусерля, неокантіанців, К'єркегора. Останнім я захопився після книжки П. Гайдено та коли віднайшов «Щоденник спокусника». Досить повно був представлений Фройд, бо його тривалий час сприймали як «нашого», зокрема, в радянській педології. Практично всі його твори до 30-х років були перекладені.

Звичайно, усе це було в режимі спеціального доступу, але дістатись цих праць на старших курсах філософського не складало великої проблеми. Щось друкувалося мінімальним накладом під грифом «Для научних бібліотек». Так вийшли «Слова і речі» Фуко. Знайти «Історію сексуальності», звісно, годі було і сподіватися, але, все ж, загальне уявлення про французького мислителя можна було скласти. Був перекладений «Логіко-філософський трактат» Вітгенштайна, деякі інші автори. Постпозитивізм як напрям був представлений найбільше: Попер, Фоєрабенд, Лакатос, Полані, Кун (досить оперативно, у 1977 році вийшла його «Структура наукових революцій»). Найгірше було з екзистенційним напрямом – його було винесено за дужки. Окрім власне перекладів російською існувало ще одне вагоме джерело інформації про концепти західних мислителів – це реферативні збірки ІНІОНу (*К. З.: Інститут наукової інформації з суспільних наук АН СРСР*), які по суті були компіляцією низки фрагментів оригінального твору, поєднаних довільним переказом більшої частини тексту. Такі збірки були й по Гайдегеру, і по Гусерлю, і по Веберу, по іншим західним філософам.

К. З.: *Тобто, у Москві був цей Інститут наукової інформації, співробітники якого мали доступ до всього масиву літератури? Їм же необхідно було спиратися на щось при написанні цих реферативних оглядів, отже вони читали всіх цих «заборонених буржуазних філософів»!*

С. П.: Звичайно! Була така колізія: комуністичне вчення мало якось боротися з ідейним супротивником, а щоб вести ідеологічну полеміку, ворога потрібно все-таки знати. І ось цей ІНІОН, хоч і не перекладав «Буття і час», але реферативний виклад робив. Із цих збірок можна було скласти цілком притомне уявлення, тому що люди, які робили це, були здебільшого кваліфікованими.

К. З.: *Ці збірки мали критичний характер? Вони ж були про філософські системи «ворога».*

С. П.: Ні, вони були чисто реферативні, просто коротко викладали суть, в тому то й справа. Тут треба зважати, як виготовляли за пізньої радянської доби такі тексти. У радянській дійсності було багато цікавих ментальних і культурологічних феноменів, які так і залишилися непроаналізовані й неосягнуті. Велетенська країна жила у всеохопній змові. Ця змова мала вигляд двоємислення: ніхто в Радянському Союзі, готовий це стверджувати, усерйоз офіційної дійсності не сприймав. Ніхто – від вищих партійних діячів до двірника. Усі знали: те, що стверджується офіційно, не відповідає дійсності, реальність інакша.

К. З.: *Але ж люди вірили! Вірили, що можна побудувати «светлое коммунистическое будущее»...*

С. П.: У те, що стверджувалось офіційно, не вірив ніхто. Але, водночас, ставити це під сумнів, заперечувати, казати, що все це брехня, було небезпечно. Тому другою складовою розуміння, що це все фальшивка, була повна лояльність до офіційного мовлення. Його ніхто не викривав і не заперечував. У цьому й полягало двоємислення: у режимі мовлення все було гладенько й нормально, усі промовляли потрібні слова; однак ніхто ці слова не сприймав за правдиві. Усі знали, у чому полягає дійсність, хоч і мовчали. Правдиві розмови про дійсність відбувалися лише в довірчих і приватних контекстах, образно кажучи, на кухні. А в соціальних контекстах – борони Боже. Велася така собі велетенська мовна гра, що охопила всю країну.

Водночас існувала паралельна реальність, в якій відбувалися справжні події.

М. Ш.: *І до чого це призвело?...*

С. П.: Таке «подвоєння» реальності у свідомості громадян призвело до того, що двоємислення стало інституційним елементом самої радянської дійсності. Один з прикладів – це так звані «несуни», які займалися розграбовуванням соціалістичної власності у невеличких масштабах. Люди несли додому з місць своєї роботи все, що потрапляло під руку. Хтось папір, якщо він клерк, хтось цвяхи, шурупи, інструменти, якщо працює на заводі. Про «несунів» знали всі, у партійних структурах також. Навіть є начебто вислів Брежнєва: «Люди живуть бідно, пусть тянут». Тобто, це була визнана практика, хоча й нелегальна (як можна легалізувати крадіжки?). Але на це дивилися крізь пальці. Ніхто «несунів» не хапав і не тримав, якщо вони зберігали пристойність: не йди з інструментом під пахвою – перекинь через паркан, обійди і забери.

К. З.: *Тобто це стало звичаєм практикою?*

С. П.: Другий приклад інтегрованого в систему двоємислення – це робота народного господарства. Скажімо, відбувається будівництво заводу. Завод запланований, а от дитсадок, палац культури чи просто крамниця не заплановані. Але для працівників заводу важливо, щоби були певні елементи інфраструктури. Це проста прагматика виробництва: усі розуміють, що якщо не буде дитсадка, то робітницям ніде буде залишати дітей і вони не зможуть ходити на роботу. Тому треба збудувати дитсадок, хоча план і не передбачає такого будівництва. Що робити? Будь-який нормальний «будівник комунізму», тобто директор підприємства, будував необхідний дитсадок, наперед знаючи, що його викличуть до райкому партії, зроблять партійну догану зі внесенням в особисту справу, може, навіть заведуть карну справу, хоча до цього зазвичай не доходило. Але потім ця справа якось зійде нанівець, а самого директора нагородять орденом за «піклування про побут трудящих». І ті самі, хто виносив йому догану, скажуть: «Молодець!» Радянський директор будівництва усвідомлював, що, імовірно, завтра його нагородять орденом за те, за що сьогодні виносять догану. Так компенсувалися недоліки системи. Цією мовчазною змовою – у вигляді перетинання паралельних світів – була просякнута вся пінзя радянська дійсність. І ніхто з притомних людей (люди могли бути дурні, розумні, підлі, чесні, але зазвичай всі люди мали здоровий глузд) офіційну дійсність за дійсність не сприймали. Хоча всі, за винятком нечисленних дисидентів, виявляли лояльність.

К. З.: *А в що ж вірили?*

С. П.: Несприйняття офіціозу не означає відсутності віри. Це складна формація. Можна було вірити в перспективу комунізму, тобто того, що треба прагнути побудувати суспільство, в якому «вільний розвиток кожного стане основою та умовою вільного розвитку всіх». А хто має щось проти цього? Шикарна фраза, завжди нею захоплювався. Зрештою, у програмі партії і моральному кодексі «будівника комунізму» теж були прописані хороші цінності, устремління тощо. Люди дійсно вірили в те, що можна побудувати краще суспільство. Сенс історії, людські зусилля мають бути зосереджені на цій світлій перспективі. Багатьом це було «по барабану», але той, хто здатен був вірити, той вірив.

Але одна справа бажати людяного суспільства за перспективи, яку змальовував Маркс, і зовсім інша – приймати радянську дійсність. Я був прихильником марксистської перспективи тривалий час: і школярем, і більшу частину навчання в університеті. Та це не заважало мені – десятикласникові – списувати цілі зошити в клітинку всілякими ідеями того, як нам боротися з вадами та несправедливостями нашого суспільства, з партноменклатурою і ще багато з чим. Віра й критичне ставлення спокійно сполучалися у радянському менталітеті.

К. З.: *Хотілося б краще зрозуміти механізм цього парадоксу.*

С. П.: Коли я навчався на першому курсі університету, до мене приїхав знайомий, років на 10 старший, з Ленінграда. Такий собі справжній «пітерец», адже ленінградці – це була особлива категорія. Саме тоді я дізнався, що вони москвичів зневажливо називають москалями. Мій знайомий був справжнім пітерським інтелектуалом, і як інтелектуал був чужим усій цій радянській дійсності. Він навіть став займатися докембрієвими водоростями та протоформами життя, тільки щоб бути якнайдалі від радянської дійсності. Окрім того, було нормальним, що він працював в інституті гінекології. А його друг-гінеколог працював в інституті палеонтології. Це строкатий і складно влаштований феномен: якщо ти хочеш займатися палеонтологією, займайся нею там, де тобі не будуть заважати, іди в іншу структуру, яка не має жодного стосунку до твоєї палеонтології. А хочеш займатися медициною – йди в палеонтологію. Звучить абсолютно абсурдно, але в абсурдному світі, яким була Совдепія, до місця була логіка абсурду.

Як і будь-який пітерський інтелігент, мій знайомий був людиною широко обізнаною, тому розмову зі мною завів відразу про теорію пасіонарності Гумільова. Звісно, я вперше про неї чув. Між нами почалась суперечка, адже я на той час був справжнім марксист, а мій друг – абсолютний антагоніст марксизму. Не дисидент, але інтелектуально чужий усім соціалістичним матеріям. Ми сперечалися всю ніч. Найсмішніше те, що хоч він і був значно досвідченішим, але в теоретичному двобої я його тіснив і здебільшого перемагав, оскільки керувався не догмами, а живим і творчим сприйняттям марксизму. Потім він написав нашим спільним друзям: «Я переживаю за Сергея. Я антисоветчик, антимарксист, по тому я в безпеці, у мене нет иллюзий насчет той реальности, которая нас окружает. А он с искренностью его идей не соответствует общему официозу, по тому он как раз рискует нарваться на неприятности». У цих міркуваннях був сенс і реальний досвід життя в СРСР.

К. З.: *Бути марксистом – це цілком поширене явище й поза вірою в комунізм. Мені взагалі здається, що справжні, послідовні марксистки у Радянському Союзі не виживали.*

С. П.: Так про це ж і мова. Можна «надихатися Марксом», його рукописами 1844-го року, адже творчість молодого Маркса і його гуманізм – це доволі благородні прагнення. Хто їх вподобав, не міг не ставитися критично до довколишньої дійсності (не кажучи вже про сталінізм й інші жахи радянської історії). Нормальні люди взагалі були далекі від ідеалізації дійсності. Наприклад, я в школі робив доповідь, в якій свідомо (хоч і необережно) розповів, що під Києвом на початковому етапі Великої вітчизняної війни було оточено 5 радянських армій, 600 тисяч потрапили до полону, загалом описав усю катастрофу того періоду. Однак мені попалася нормальна вчителька і цей епізод пройшов спокійно. Ситуація дискурсу того часу була неоднорідною.

К. З.: *Але як інтелектуал міг миритись із цим «двоємисленням»? Які були шляхи боротьби з ним?*

С. П.: Ви не зрозуміли. З двоємисленням боролись не інтелектуали, а радше «спецоргани». Двоємислення стало ефективним способом виживання в умовах ідеологічного диктату, й навіть боротьби з ним. Погоджусь, що не надто героїчним, але доволі ефективним способом.

К. З.: *Який куштюк! Саме «двоємислення» – шлях боротьби. Як?*

С. П.: Ми ж згадували ІНЮНівські збірки? От вам і відповідь. Люди справді хотіли розуміти дійсність, опанувати продуктивні філософські ідеї. Вони це робили, використовуючи ті формати, які існували. Можна навести як приклад одне з тих джерел, за якими я знайомився з екзистенціалізмом – це дисертація Еріха Соловійова, яка була написана своєрідною езоповою мовою. Він бере й переказує ідеї К'єркегора. Сумлінно, грамотно, після чого йде абзац про те, який же К'єркегор поганий. Потім переказ текстів Ортега-і-

Гасета – так само уважно, грамотно. І знову після того критика. Якщо ти ідіот, то читай останній абзац з критикою. Якщо ж ні, то читай п'ять сторінок і пропускай останній абзац.

К. З.: *Чи не сприймала більшість читачів ці тексти крізь призму ідеології, тобто відпочатково критично? Наскільки вдавався задум автора?*

С. П.: Тут складно. Так само, як я не зустрічав в ту епоху людей, котрі б вірили офіціозу, так я не зустрічав тоді цілком нерадянських людей.

К. З.: *Що означає «бути радянською людиною»?*

С. П.: Для тих людей це означало перебувати в смисловій системі координат, яку задавало суспільство. Це не назвеш і марксизмом, бо була безліч людей, які Маркса не читали. Ті ж партійні чиновники. Це не назвеш радянською ідеологією, бо умонастрій – не зовсім ідеологія. Радше це була якась дивна формація, своєрідна ментальна констеляція, пов'язана з утопічним прагненням уявного кращого світу. Вона володіла не лише цією країною, але і значною частиною світу. Деякі навіть захоплювались Радянським Союзом і тим, від чого самі радянські люди були далеко не в захваті. От, наприклад, в Київ приїжджав Сартр – йому обережно натякнули: мовляв, захоплюватись тут нічим не варто.

К. З.: *Він же навіть переїхати збирався, його Сімона відмовила на щастя.*

С. П.: І Вітгенштайн теж хотів сюди переїхати і працювати вчителем. Ліві західні інтелектуали сприймали позитивно навіть радянські інституції та спосіб життя, а от радянські люди усвідомлювали всю їх недосконалість. Вони більше захоплювались ідеєю побудови чудового нового світу та особливим духом колективної солідарності, який цим процесом породжувався. Водночас це була потужна сублимація, бо насправді дійсність була жахлива, репресивна, і ні в кого щодо цього не було сумнівів. Але коли в підвалинах соціальних структур жах, то на поверхні зазвичай панує ентузіазм. І от це перетікання жаху в ентузіазм, репресій в натхнення... дивний процес. Як слід його дотепер не досліджено. Ми досі погано знаємо, як це працювало насправді та яким інструментарієм це можна виміряти.

Світле комуністичне майбутнє антирадянськими методами

К. З.: *Вже кілька разів лунала теза про розбудову «світлого комуністичного майбутнього». Наскільки я розумію, коли цією розбудовою займалися інтелектуали – вони мали у своєму арсеналі переважно «антирадянські методи», наприклад ту ж езопову мову, про яку Ви згадували.*

С. П.: Так, це дійсно був напрацьований метод, я б його назвав – метод лояльності до марксизму. Він означав, що марксизм не піддається відкритій критиці, однак використовується як певна текстологія, в якій можна віднайти аналогі власних тез і суджень, щоб обгрунтувати право на бажану точку зору. Це і є так звана езопова мова: висловлюються тези, які мають цілком критичний характер відносно наявної дійсності, однак...

К. З.: *Ці критичні тези підкріплюються авторитетом «священних текстів» ленінізму (цитатами з Маркса, Леніна, з'їздів КПРС) і отримують таким чином легалізацію?*

С. П.: Саме так! Езопова мова була мовою не лише філософії, а й літератури, кіно. Вся пізня радянська культура в усіх її форматах існувала в режимі езопової мови. Звісно, інститут цензури, який весь час боровся з цією мовою, був дуже потужний: він усюди намагався розгледіти нехороші натяки на дійсність, що інколи доходило до абсурду. Яскравий приклад – дитячий фільм «Внимание, черепаха!» Ролана Бикова. Це невинна історія про дітей і тварин. Однак вона завершується кадрами, де на танковому полігоні їдуть танки, а по дорозі повзе черепаха. І біжить хлопчина, який кричить танкістам, аби вони цю черепаху не розчавили. В якийсь момент командир зважає на крик, помічає черепаху і дає команду: «Внимание, черепаха! Объезжаем!» Оскільки

фільм вийшов, здається, 69-го року, зразу після чехословацьких подій, пильні цензори розгледіли в останніх кадрах відсилку до введення військ в Чехословаччину: нібито режисер висловлює свій протест проти вторгнення радянських танків, які, так би мовити, чавлять свободу Чехословаччини. На цій підставі фільм потрапив у немилість і його довго забороняли демонструвати. Не думаю, що режисер саме це мав на увазі, але він постраждав. Зважаючи на підцензурність мови, дискурсу, творчості й умов існування взагалі, була ціла система взаємодії з цією підцензурністю. Прикладом подібної взаємодії є відома радянська комедія «Бриллиантовая рука». Чув переказ, начебто у початковій версії Гайдай завершував її атомним вибухом. Цензори при перегляді навиписували вже купу підозрілих сцен та висловів, а коли дійшли до атомного вибуху, просто вжахнулися й почали вимагати його викинути. Гайдай з ними спочатку жорстко сперечався, мовляв, без атомного вибуху нема картини, а зрештою, звісно, прибрав атомний вибух, який йому абсолютно не був потрібен. Просто він відтягував на себе увагу цензорів. Тобто Леонід Гайдай, знаючи природу цензури, розмняв той вибух на інші гарні сцени, які мали потрапити під цензурний ніж. Можливо, це лише байка, але логіку змагання з цензурою вона демонструє вдало.

Часто так само поводитися філософи й загалом гуманітарії у своїх текстах. Щоб легалізувати власні твердження, необхідно було апелювати до якоїсь цитати «класиків»: Маркса, Енгельса чи того ж Леніна. А то були вельми продуктивні літератори з десятками томів. Вони безліч разів висловлювалися про безліч питань, і над ними не стояла жодна цензура. Тому вони наговорили стільки різного, що за великого бажання підтвердження можна було знайти для чого завгодно. Тому ці посилання на цитати Маркса недоречно сприймати як вірність марксизму-ленінізму. Таким шляхом можна було обґрунтувати і християнські ідеали, й екзистенційні концепції, будь що. Це був просто спосіб легалізації власних думок.

К. З.: Були і зворотні випадки, коли в дуже неугодної людини робили в домі обыск і нічого не знаходили, то просто діставали томи Маркса, дивилися, що там підкреслено і на основі цього робили необхідний висновок про «антирадянський» настрій людини.

С. П.: Цілком можливі в радянській реальності речі.

К. З.: Окрім того, знаю особисто людей, яким щиро подобався марксизм, які досліджували праці Маркса та писали дисертації, спираючись на його концепцію, але піднімаючи дійсно складні філософські питання. І їм не давали захищатись, власні інтерпретації вважались неправильним марксизмом.

С. П.: Показовий випадок з докторською дисертацією Михайла Булатова «Ленінський аналіз німецької класичної філософії». Йому зробили закид, що він звертається лише до Маркса-Енгельса-Леніна, а напрацювання радянської науки ігнорує. Не те що з'їзди, а навіть роботи радянських науковців. При публікації монографії він мав чималі труднощі, якось захищався-перезахищався, щось додавав... Словом, авторитету класиків було замало, його необхідно було підкріпити ще й напрацюваннями так званих діючих науковців.

Треба чітко усвідомлювати, що є велика різниця між тим, що називалося марксизм-ленінізм (чи то радянська ідеологія, марксистсько-ленінська філософія, політекономія, науковий комунізм), і тим, що є власне марксизм. Зрештою, у марксизмі як такому для радянських людей було чимало навіть ересі, заборонених зон та інтерпретацій. Адже марксизмом була не лише радянська версія: існував неомарксизм Франкфуртської школи, югославська група журналу «Праксис», різноманітні так звані «ревізіоністи марксизму». Був французький марксизм та фройдомарксизм. Чимало відомих мислителів, як от Альтюссер, Маркузе, Сартр інш., перебували під впливом марксизму. Марксизм мав широку сферу впливу. Безліч концепцій та позицій, породжених марксизмом, у Радянському Союзі були не просто під підозрою, а сприймалися як ворожа ідеологія –

такий собі антирадянський, «антимарксистський» марксизм. Тому «буття марксистом» не гарантувало захист від переслідувань чи неприємностей, бо можна було виявитися марксистом якогось «не того розливу» й серйозно постраждати за це.

Якоюсь мірою, таким був навіть дисидентський рух. Не всі протестні рухи в Радянському Союзі мали марксистський характер, але вони часто апелювали, наприклад, до ленінських норм партійного життя – саме з цього ракурсу критикувалися бюрократія, несправедливість, відчуження й таке інше. Найпотужніший з виявів дисидентства в пізньому Радянському Союзі – Гельсінський рух – апелював до документів, які підписав Радянський Союз. Він не виступав проти державного ладу, а лише вимагав дотримання прав людини. Мовляв, ви ж підписали, давайте відповідати за свої підписи й діяти відповідно до підписаних міжнародних угод. Навіть такої цілком логічної і начебто лояльної вимоги до системи вистачало, аби люди сідали за ґрати. Тож варто усвідомлювати характер тодішньої дійсності. Цілком можливий варіант: бути марксистом і антирадянським мислителем водночас.

К. З.: *Ми говорили, що більшість людей вірили в ідею побудови комунізму. А як щодо ідеології – чи була справді дієвою ідеологічна пропаганда серед радянських людей?*

С. П.: Чесно кажучи, у ті часи, коли я закінчував школу чи навчався в університеті, уся радянська дійсність вже втратила престиж і значущість. Солідаризуватися з радянською ідеологією було тоді в принципі непристойно: нормальна людина в реальному ком'юніті, у живому спілкуванні не пристає на ці ідеї. Тобто можна бути прихильником побудови комунізму, сприймати ці ідеї як суспільний ідеал, але озвучувати в спілкуванні гасла радянської ідеології – я такого не зустрічав. Звісно, критичні думки звучали не публічно, а в довірливому спілкуванні, зазвичай тет-а-тет. Саме наодинці ти міг спілкуватися з людиною досить вільно, особливо якщо це людина, яку добре знаєш, ну або кілька осіб, яких поєднували довірчі стосунки.

К. З.: *Тобто у великих компаніях, у робочих колективах навіть наприкінці радянської доби були стукачі і писалися доноси?*

С. П.: Так, справді, ця мережа була дуже розгалужена. Чимало людей так чи інакше були такими «осведомителями». Хоча важко тут щось певне сказати, я нікого «за руку» не ловив. Це була втаємничена діяльність, про неї можна здогадуватися хіба за якимсь непрямыми ознаками. Принаймні, дійсно існувало таке загальне уявлення, що, скажімо, у кожному більш-менш широкому осередку, наприклад, в академічній групі філософського факультету, є щонайменше одна особа, яка повідомляє «куди треба». А зазвичай, мабуть, і більше їх було. А от хто повідомляє й що – це вже складніше, хоча й тут можна було щось вираховувати. Вільно говорити на широкий загал більшість людей утримувалися, і це стосується не лише критики радянського ладу, але й особистостей, стосунків, якихось культурних феноменів. Було безліч таких висловлювань...

К. З.: *Які могли бути неоднозначно витлумачені?*

С. П.: Так, вони може й не містили складу злочину, але могли би бути крамольними з точки зору якихось ідеологічних настанов. Тому існував певний специфічний дискурс навколо гуманітарних проблем. Наприклад, розмова про сексуальну революцію – це в принципі сумнівна тема, яка не пасує вслякій ортодоксії, але, зрештою, що тут скажеш? Є явище? Є. Не всі ж думали, що в Радянському Союзі сексу немає. І було безліч таких сюжетів, щодо яких навіть було наявне якесь публічне мовлення, однак які не були схвалені з точки зору ідеологічних настанов. Щоб не бути голосливим, можу навести ще кілька прикладів такого стибу. Якщо увийти середовище студентів, то тет-а-тет мало місце спілкування на будь-які теми, і окрім як особистістю твого візаві воно не було обмежене. Від релігії, Бога й віри до пікантних сюжетів.

К. З.: *Але публічно ці теми не піднімалися?*

С. П.: Іноді обговорення ризикованих тем таки набували публічного характеру. За часів мого студентства існував кілька років гурток, який очолював викладач факультету Гурін, здається, з кафедри філософії природничих факультетів. Мене привів туди мій однокурсник Сергій Грабовський (це вже було на стаціонарі, на останніх курсах). Там збиралася доволі численна аудиторія, обговорювали різні сюжети, наприклад, «Лезо бритви» Івана Єфремова. У своїх обговореннях вони, звісно ж, використовували езопову мову: було модно говорити Китай, коли маєш на увазі радянські порядки – Китай критикувати дозволялось. У цьому ж гуртку чув лекцію Миколи Тарасенка, майбутнього декану факультету. Мені там теж випало виступити (доволі невдало, до речі). Хоча надовго я в тому гуртку не затримався: по-перше, теоретичний рівень обговорень був невисокий, по-друге ж, відчувалося, що це самореалізація особисто Гуріна – чи то вождізм, чи то театр одного актора. Але якось після тривалої перерви я зайшов на цей семінар – самого Гуріна там не було, і можна було виступити з темою, над якою тоді працював і яка мене дуже приваблювала: ідея державно-общинної формації.

Мене тоді зацікавило Марксове поняття азійської форми власності, я на її основі побудував ідею ще однієї формації, характерної якраз для суспільств стародавнього Близького Сходу. Можна було провести очевидні аналогії між роллю держави як власника в тих суспільствах, та суспільством реального соціалізму з усім його зрощенням влади і власника. Щоправда, дуже органічно ця державно-общинна формація кореспондувала зі соціалізмом. На додачу, це було цілком по-гегелівськи, діалектично: на вищих ступенях розвитку відбиваються риси попередніх етапів. Так що підстави для такого порівняння були як змістовні, так і стадіальні.

Я виступив на гуртку з цією ідеєю і вельми необережними порівняннями. Це не викликало ажіотажу: була весна, публіка молода, розслаблена – щось там послушали, поговорили собі та й розійшлися. Однак, насправду, це було крамолою, притому великою, адже містило системне концептуальне зазіхання на одну з важливих догм.

Невдовзі по тому почався процес по цьому гуртку: вишукували, хто ж там був. Я також потрапив під підозру. Врятувало мене те, що стучач охарактеризував мою діяльність, судячи з усього, досить мирно: «Пролеєв, дескать, там появлявся, но присутствовал редко и ничего особенного не говорил». На моє щастя, «осведомитель» не був на тому моєму крамольному виступі, бо якби він там був і його сигнал пішов «куди треба», мені було б непереливки. Щоб ви зрозуміли гостроту моменту: ми закінчуємо навчання, весна останнього п'ятого курсу – і починається процес Гуріна. Суть процесу була приблизно така: є якесь зібрання, про щось вони там таке говорять, ще й приходять люди з-за меж університету. Це було чи не найголовніше дисциплінарне зауваження: бо ж як так, з-за меж університету приходять люди! А як вони пройшли? Чому охорона їх пропустила? Хоча університет нібито має бути відкритим простором для інтелектуального життя, але це чомусь нікому на думку не спало.

К. З.: Коли я була на молодших курсах, у деканаті також виникали питання, чому це до нас на літературний гурток чи в кіноклуб ходять люди з-за меж університету...

С. П.: От, бачите, які стійкі традиції в червоному університеті: я вам розповідаю про радянський час, а, виявляється, і зараз щось подібне є. Ще тоді це сприймалося як безглуздя, я був щиро ошелешений таким закидом. Коли почався цей процес, я якраз розподілявся в Інститут філософії, а це ж проходило через партійні інстанції. Приходжу в черговий раз в інститут спілкуватися з Бистрицьким, а він питає, що ж там таке було. Пояснюю, що нічого такого крамольного, а його, виявляється, в райком викликали, запитували про мене й застерігали. Причому я не проходив як якийсь зловмисник, але сигнали пішли по всіх інстанціях, система чітко працювала. Мене лихо оминуло, а були люди, які реально постраждали. І викладача того чи то звільнили, чи то з партії виключили.

К. З.: *Репресивна машина працювала...*

С. П.: У зв'язку з цим політичним процесом був один цікавий випадок. Протягом останнього семестру в нас із предметів були переважно спецкурси. Серед іншого, нас ошасливили спецкурсом за працею Леніна «Матеріалізм і емпіріокритицизм». Це був жах, усі ми в траурі, бо цей твір уже ледь не четвертий раз вивчали. Там у принципі нема що обговорювати, а тут ще вкотре, і цілий спецкурс, та ще й для нас, випускного п'ятого курсу. Викладач теж почувався ніяково, бо він також розумів недолугість такого варіанту. Але нічого не вдієш – програма. Тоді мені спав на думку інший формат проведення курсу: взяти основні сюжети ленінського твору та за ними побудувати обговорення. Однак вести обговорення у вигляді полеміки між основними філософськими позиціями. Такими тоді «за підручником» вважалися марксизм, томізм, прагматизм, екзистенціалізм, позитивізм.

Ми розбилися на групи, кожна з яких обирала одну з позицій, і влаштовували обговорення по кожній темі. Як от матерія, практика, критерій істини тощо. Склад груп мінявся. Сьогодні ти томіст, а завтра прагматист, потім екзистенціаліст чи марксист. Викладачу сподобалось. Пам'ятаю, як я виступав в ролі неотоміста, вів засідання по темі матерії, доводив первинність Бога, а мій друг виступав як візаві, у ролі марксиста. Так склалася полеміка, що він сам сказав, що Бог є – і неотомізм переміг. Усім було весело, ми врятували цей курс, проводили час з цікавістю, викладач сидів на задній парті і з задоволенням спостерігав. Те, що ми могли це робити, доводить, що змальовувати ті часи як якісь суціль «людоїдські» – теж не правильно. Тоді вже всім набрид цей офіціоз. Тому там, де неприємності не загрожували, люди могли себе поводити нормально.

Однак після того навесні починається процес Гуріна. Зустрічає мене якось в коридорі викладач, який вів той спецкурс, геть сірий-сірий: «Сережа, поїдемо со мной». Заводить мене в чоловічий туалет (мабуть, найбільш конфіденційне місце, далеко від прослуховування) і починає розпитувати про гурток Гуріна. Я був досить вальяжно налаштований: мовляв, та ні, нічого там такого не було. До мене навіть не дійшло, чого він такий переполоханий. Така от соціальна незрілість. Лише згодом зрозумів його логіку і занепокоєння: якщо Пролеев виявиться «застрельщиком крамоли», а потім вирине, як весело ми проводили його спецкурс, то виявиться, що він, викладач, пішов на поводу підривного елемента, відкрив можливість для неприпустимих дискусій, для пропаганди чужих нам ідей і так далі. На все це були вже кліше. І якби саме так розгорнувся цей сюжет, його справді очікували б великі неприємності. Могли вигнати як з партії, так і з університету.

К. З.: *І часто траплялися такі політизовані «розборки» з покаранням винних?*

С. П.: Вони характерні для тогочасної атмосфери факультету. Подібні репресії були нормою його життя: якщо рік минав без великого процесу, ніби й рік пройшов марно. Гурінський процес виявився доволі м'яким: постраждало кілька людей, але не фатально. Когось наче виключили зі студентів, але потім дали поновитися. А от курс перед нами постраждав значно більше – це був так званий процес Лятошенка. Він розгорнувся буквально з однієї фрази. На зустрічі студентів факультету з американськими чи то студентами, чи то викладачами, один зі студентів поставив просте питання: скільки загинуло американців у В'єтнамі і скільки загинуло радянських солдат у Афганістані. І все.

Це вже був справжній злочин – поставити на один шабель американську агресію у В'єтнамі й «інтернаціональну допомогу» Радянського Союзу Афганістанові. Як це так! Охрестили це провокацією, потаканням ідейному ворогу й далі за списком. Колеги-однокурсники та представники комсомольського бюро намагалися захистити цього студента: «він, мовляв, не хотів сказати нічого поганого, це ж не був виступ проти радянського експансіонізму, просто питання». Але й цього було досить для масштабного процесу. Понад те: хто виправдовував звинувачуваного, поповнили ряди

потерпілих; постраждало чимало людей. Головного винуватця до кримінальної відповідальності не притягли, але виключили звідусіль і поламали людині життя.

К. З.: *А як карали тих, хто співчував? І як Ви думаєте, це була така стандартна бюрократична процедура виявлення цих справ чи їх хтось інспірував спеціально?*

С. П.: Щодо покарань, по-перше, були конкретні організаційні наслідки. По-друге, це в будь-якому разі впливало на життя «винуватця». Одна викладачка факультету в мемуарах згадувала епізод зі справою Лятошенко. От тільки вона не написала про те, як тоді ганьбила дівчат, що заступалися за студента, після чого вони з нервовими зривами потрапляли до лікарні. Тобто, навіть якщо не оберталось якимись серйознішими наслідками в офіційному плані, тим не менш, це було доволі важко перенести чисто з моральної точки зору, бо це була реальна розправа. Такі процеси на моїй пам'яті відбувалися кожного року. Як на мене, це не було інспіровано КДБ, але, все ж, відповідні органи відслідковували подібні ексцеси й самі ж збурювали хвилю, намагаючись виправдати власне існування: є крамола, ми її виявили, переслідуюмо, отже, ми потрібні.

К. З.: *Причому, ексцеси могли бути ще менш «крамольними», якщо я не помиляюся: випадковий перехід вулиці на червоне світло, вдягнена на пару вишиванка чи відвідування Володимирського собору. Такі елементарні речі могли зламати життя.*

С. П.: Не буду вигадувати, сам я на такому не попадався. Але коли відпрацьовував у міліції, то випишував штрафи якраз за неправильні перетинання вулиці. Пару-трійку нишком кинув у сміття. Із солідарності з порушниками. Якщо щодо студента йшов сигнал з інстанції на факультет, то вже байдуже, звідки й чому, відразу починалися розборки, виклики, догани й таке інше. Особливо популярною темою для доган був моральний розклад. Увесь час працювала ідеологічна машина: з одного боку, аби відповідні служби реалізовували свій потенціал, а з іншого – аби студенти не надто розслаблялися, щоб вони «бделі» й розуміли ідейні орієнтири правильно.

К. З.: *Системне виховання homo soveticus.*

С. П.: Авжеж. Показовою є сама традиція таких розправ, яка, скоріш за все, невіддільна від радянської дійсності всіх часів. От, на початку сімдесятих в Інституті археології трапилась історія: співробітники на якихось посиденьках співали українських пісень, кілька з них були у вишиванках. Усіх вичистили як українських націоналістів. Вишиванки й пісні вистачало, аби ти був виключений з партії, втратив роботу без шансів її отримати. Іноді лише однієї праці вистачало, аби стати видатним дисидентом: наприклад, книжка літературознавця Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» (1965), або текст Брайчевського, відомого українського археолога, «Приєднання чи возз'єднання?» (1966). У цих працях – аналітика стосовно ситуації входження України до складу Росії та радянської політики асиміляції українства. Пізньорадянські розправи стали м'якші, але долі реально ламалися. Я, подібно до десятків інших, теж міг потрапити під цей каток, але просвістіло повз. Наприкінці 70-х – початку 80-х років хоч і не саджали так активно, як раніше, однак система працювала чітко: достатньо було отримати десь чорну мітку – і все, для тебе закривався шлях усюди й назавжди. Можна було поїхати на Далекий Схід, але приходила анкета й казали: «Ну, знаєте, у нас немає місць». Уже не називали таких людей ворогами народу чи навіть «антисоветчиками», але для них було глухо на просторах всієї величезної країни, остаточно й без жодних пояснень. Як от приклад того ж Брайчевського, блискового вченого, позбавленого права на професію, забороненого для згадування та посилань, змушеного певний час працювати простим землекопом. Байдужа нещадність системи.

Serhiy Proleiev

PHILOSOPHY AS A SCHOOL OF LIFE AT THE TIME OF TOTALITARIANISM. Part I. Thinking in the space of Soviet myths. (Conversation with Ksenia Zborovska, Ruslan Mironenko, Olena Kostenko and Mykola Shulha)

Interview with Doctor of Sciences in Philosophy Serhiy Proleiev about comprehension of the historical status of "philosophy in the USSR" (from the 60's to the end of the 80's).

Сергій Пролєєв

**ФІЛОСОФІЯ ЯК ШКОЛА ЖИТТЯ ЗА ЧАСІВ ТОТАЛІТАРИЗМУ.
Частина I. Мислення в просторі радянських міфів
(Розмова зі Ксенією Зборовською, Русланом Мироненком, Оленою Костенко і Миколою Шульгою)**

Інтерв'ю з доктором філософських наук Сергієм Пролєєвим, присвячене осмисленню історичного статусу «філософії в СРСР» (від 60-тих до кінця 80-х рр.).

Serhiy Proleiev, Doctor of Sciences in Philosophy, Professor, leading researcher of NAS H.S. Skovoroda Institute of Philosophy (Kyiv).

Сергій Пролєєв, д.філос.н., професор, провідний науковий співробітник Інституту філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України (Київ).

e-mail: uffon@ukr.net

Xenija Zborovska, PhD student, Faculty of Philosophy, Taras Shevchenko National University of Kyiv.

Ксенія Зборовська, аспірантка філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка

e-mail: ok777angels@ukr.net

Ruslan Mironenko, master student, Faculty of Philosophy Taras Shevchenko National University of Kyiv.

Руслан Мироненко, магістрант філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

e-mail: mironrus@gmail.com

Olena Kostenko, Senior Lecturer, Institute of Law, Nation Aviation University (Kyiv).

Олена Костенко, старший викладач Юридичного інституту Національного авіаційного університету (Київ).

e-mail: Lenakostenko@ukr.net

Mykola Shulha, student, Faculty of Philosophy, Taras Shevchenko National University of Kyiv.

Микола Шульга, студент філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

e-mail: hacusimo@gmail.com
